

تبیین عوامل، اثرات و پیامدهای حاشیه‌نشینی و ارائه راهکارهای تعدیل آن

دکتر حسین بنی‌فاطمه* و کمال کوهی**

چکیده

توزیع نابرابر ثروت، قدرت و خدمات در شهرها موجب شکاف طبقاتی در بین اقشار مختلف جامعه شهری می‌شود، در نتیجه آن برخی از ساکنان شهر را ثروتمند و برخی دیگر را فقرا تشکیل می‌دهند، شهروندان ثروتمند در مناطق مطلوب شهر و فقرا در محلات حاشیه و دور افتاده سکونت می‌کنند. تجمع فقرا در منطقه‌ای از شهر باعث ایجاد مناطق حاشیه‌نشین در شهرهای بزرگ می‌گردد. علاوه بر آن تمرکز امکانات در چند شهر بزرگ نیز باعث توسعه نابرابر مناطق شده و روستاییان و شهروندان ساکن در شهرهای کوچک برای دسترسی به امکانات و زندگی بهتر مجبور می‌شوند به شهرها مهاجرت نمایند. پس علل اصلی ایجاد محلات و مناطق حاشیه‌نشین در اطراف شهرهای بزرگ، مهاجرت روستاییان، شهروندان ساکن در شهرهای کوچک و فقیران موجود در سطح شهر تلقی می‌شود. برای جلوگیری از ایجاد مناطق حاشیه‌نشین در کلان شهرها و تعدیل آن می‌توان راهکارهایی نظیر: ۱- توسعه متعادل منطقه‌ای برای توزیع برابر امکانات و خدمات، ۲- تمرکززدایی فعالیت‌های اداری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی از شهرهای مرکزی و بزرگ و ۳- توانمندسازی و ارتقای کیفیت زندگی حاشیه‌نشینان از ابعاد گوناگون راه، به کار بست.

کلید واژه‌ها: حاشیه‌نشینی، سکونت‌گاه‌های غیررسمی، توانمندسازی، شهرنشینی، سکونت‌گاه‌های خودرو، توسعه متعادل.

* عضو هیأت علمی دانشگاه تبریز.

** عضو هیأت علمی مؤسسه تحقیقات اجتماعی دانشگاه تبریز.

مقدمه

در طول دوران تاریخ سه نوع الگوی معیشت توسط بشر ابداع شده است: ۱- الگوی عشایری، ۲- الگوی روستایی و ۳- الگوی شهری. هر یک از این الگوها بر اساس فرآیندی منظم در گستره تاریخ یکی بعد از دیگری ایجاد شده‌اند. عالی‌ترین الگوی سکونت که توسط انسان ابداع شده، الگوی سکونت شهری است که نقش تمدن‌ساز داشته و در توسعه و تکامل جوامع با اهمیت تلقی می‌شود. در ایران نیز شهرها و شهرنشینی همواره در بستر تاریخ ایجاد شده و گسترش یافته است. الگوی سکونت غالب در این کشور روستانشینی و شهرنشینی بوده و نوعی رابطه کهکشانی و زنجیره‌ای بین این دو الگوی متفاوت سکونت، وجود داشت. پس از استقرار روابط سرمایه‌داری و مدرنیزاسیون در ایران روابط شهر و روستا از بعد اقتصادی، اجتماعی دچار تغییر شگرفی شد، به گونه‌ای که الگوی ارتباط کهکشانی بین روستا و شهر دیگر کارکرد خود را از دست داد. در اثر گسترش نظام سرمایه‌داری و به دنبال آن فراگیری مدرنیزاسیون و انجام اصلاحات ارضی نیروی انسانی موجود در روستاها روانه شهر شده و برای خود اقدام به یافتن مسکن و کار مناسب کرده‌اند. در اثر افزایش مهاجرت روستاییان به شهرهای بزرگ و همچنین افزایش طبیعی جمعیت، نرخ شهرنشینی به صورت بی‌سابقه‌ای فزونی گرفت و باعث پیدایش حاشیه‌نشینی در شهرها گردید. پیدایش حاشیه‌نشینی منجر به بروز مشکلات عدیده اقتصادی، اجتماعی، فیزیکی نظیر افزایش فقر در شهرها، بیگانگی شهروندان از هم، پیدایش زاغه‌ها و ویرانی محیط زیست، عدم دسترسی به مسکن آبرومندان، دسترسی نامناسب به خدمات شهری، بروز شکاف طبقاتی و نابرابری در توزیع درآمد و خدمات شهری، به خصوص در شهرهای بزرگ شده است. لذا در این مقاله کوشش بر این است که پدیده حاشیه‌نشینی، علل ایجاد، ویژگی‌ها، اثرات و پیامدهای آن بررسی و تبیین شود تا از این طریق راهکارهای عملیاتی و کاربردی برای کنترل و تعدیل حاشیه‌نشینی بویژه در کلان شهرها طراحی گردد.

تعریف موضوع

اصطلاحات و واژه‌های متعددی در سطح جهان برای حاشیه‌نشینی از سوی صاحب‌نظران به کار برده شده است. همین امر نشان می‌دهد که تعریف و محدوده حاشیه‌نشینی از کشوری به کشور دیگر متفاوت می‌باشد. گذشته از این، سکونت‌گاههای غیررسمی، سکونت‌گاههای

خودرو، سکونت گاههای عدوانی، سکونت گاههای حاشیه‌ای، اجتماعات آلونکی، زاغه‌نشینی، حلبی آبادها، اسکان نابهنجار مفاهیمی هستند که در ارتباط با حاشیه‌نشینی شهری بکار برده شده‌اند.

حاشیه‌نشینی ناظر بر محل اسکان بخشی از جمعیت شهری در جهان سوم است که خارج از بازار رسمی زمین و مسکن و برپایه قواعد و اصول‌های خاص خود به دست ساکنان این گونه مکانها ساخته شده است (پیران، ۱۳۸۱: ۸ و پیری، ۱۳۸۴: ۱۳).

حاشیه‌نشینی شهری خانوارها و افرادی را شامل می‌شود که در محدوده اقتصادی و اجتماعی شهر ساکن شده‌اند، ولی جذب اقتصاد و اجتماعی شهری نشده‌اند و در حاشیه فعالیت‌های زندگی مردم شهرنشینی قرار دارند (حاج‌یوسفی، ۱۳۸۱: ۱۴).

حاشیه‌نشینی به نوعی شیوه زندگی اطلاق می‌شود که نسبت به سه شیوه رایج زندگی یعنی شهری، روستایی و عشایری متفاوت بوده و با ویژگی‌های اقتصادی و اجتماعی مخصوص به خود، بافت فیزیکی معینی را بوجود می‌آورد (حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۰: ۱۲۵).

حاشیه‌نشین به کسی گفته می‌شود که در شهر سکونت دارد، ولی به علل گوناگون نتوانسته است جذب نظام اقتصادی شهر شده و از خدمات شهری استفاده نماید (درکوش، ۱۳۶۷: ۳۶).

مناطق حاشیه‌نشین، منطقه‌ای از شهر است که واحدهای مسکونی روبه ویران، فرسوده و تجهیزات ناقص داشته و فرهنگ فقر، جدایی‌گزینی توده‌ای مردم روستایی از جامعه شهری، گوشه‌گیری و انزوا بر آنها غلبه یافته است (شکویی، ۱۳۵۴: ۱).

در مجموع می‌توان گفت که حاشیه‌نشینی سبک خاصی از زندگی در شهر است که جمعیت ساکن در آنها از حداقل امکانات و خدمات شهری، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی محروم بوده و همین امر باعث می‌شود که آنان در حاشیه قرار گرفته و جذب اقتصاد و اجتماع شهری نشده و در زمره آسیب‌پذیرترین و فقیرترین خانوارهای شهری جای بگیرند.

بیان مسئله و طرح سئوالهای اساسی

شهرها همواره مرکز نقل توسعه در کشورها تلقی می‌شوند. در کشورهای در حال توسعه معمولاً بسیاری از امکانات زندگی در شهرهای مرکزی خلاصه می‌شوند و همین امر باعث رشد

بی‌رویه شهرنشینی در اثر مهاجرت روستاییان و شهروندان شهرهای کوچک به این شهرها می‌گردد. رشد سریع شهرنشینی و نداشتن برنامه برای هدایت و ساماندهی سکونت‌گاههای شهری و شهرنشینی سبب بروز مشکلات و معضلات زیادی برای شهر خواهد شد. بسیاری از مشکلات شهرهای کشور به ویژه کلان‌شهرها و شهرهای مرکزی، در نتیجه رشد بی‌رویه شهرنشینی و گسترش حاشیه‌نشینی بوجود آمده است.

حاشیه‌نشینی در شهرها مخصوصاً در شهرهای مرکزی که اغلب امکانات را در خود متمرکز کرده روز به روز گسترش می‌یابد، و زندگی شهری و بافت آن را دگرگون می‌سازد. در اثر توزیع نابرابر امکانات و خدمات در شهرها، روستاها و مناطق مختلف کشور، اغلب ساکنان شهرهای کوچک و روستاها برای دسترسی به امکانات زندگی به شهرها هجوم می‌آورند و چون از لحاظ سرمایه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و... در مضیقه هستند، ناچار می‌شوند در نقاط دور افتاده و فقیر مناطق شهری ساکن شوند. با ساکن شدن مهاجران و فقیران شهری در مناطق حاشیه‌ای شکل جدیدی از سکونت در شهرها پیدا می‌شود که به آن سکونت‌گاههای غیررسمی یا حاشیه‌نشینی گویند.

در این مقاله سعی می‌شود که به سئوالاتی نظیر مفهوم حاشیه‌نشینی چیست؟ علل و عوامل ایجاد گسترش آن چه بوده است؟ - در این مورد دانشمندان چه نظریه‌هایی را داده‌اند؟- اثرات و پیامدهای حاشیه‌نشینی کدام‌ها هستند؟ و بوسیله چه راهکارهایی می‌توان از ایجاد گسترش آن جلوگیری نمود؟ پاسخ‌های مناسبی داده شود، تا پدیده حاشیه‌نشینی به نحو بهتر درک شده و بر اساس اطلاعات و داده‌های قبلی تصمیم‌گیریهای لازم اتخاذ گردد.

ویژگی‌های حاشیه‌نشینی شهری

به موازات رشد بی‌رویه شهرنشینی در کشور، سکونت‌گاههای نامتعارف و حاشیه‌ای نیز به سرعت ایجاد شده و رشد یافته‌اند. این سکونت‌گاهها اغلب دارای ویژگی‌های زیر هستند:

۱- به دلیل نداشتن پروانه ساختمان و تبعیت نکردن از برنامه‌ریزی‌های رسمی شهرسازی، ایجاد مسکن توسط حاشیه‌نشینان شتابزده بوده و مجموعه‌ای از ساختمانهای نابسمان را به وجود می‌آورند،

- ۲- مناطق حاشیه‌نشین تمرکزی از اقشار کم‌درآمد و فقیر شهری و مهاجر روستایی را شامل می‌شود،
- ۳- محیطی با کیفیت پایین زندگی بوده و کمبود شدید خدمات و زیربنای شهری و تراکم بالای جمعیتی در آن مشهود است (سازمان عمران و بهسازی شهری، ۱۳۸۱)،
- ۴- حاشیه‌نشینان بیشتر افراد مهاجر روستایی و عشایر و کمتر شهری هستند که در اغلب موارد فاقد مهارت لازم شهری و بعضاً غیرماهرند،
- ۵- محل سکونت و نوع مسکن آنها با محل سکونت متعارف شهری مغایر بوده و مالکیت آن غالباً غصبی است،
- ۶- از نظر فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی با جمعیت شهری تمایز دارند (زاهد زاهدی، ۱۳۶۹).
- ۷- اکثر جمعیت‌های فعال گروه‌های حاشیه‌نشین بیکار و در جستجوی کار هستند،
- ۸- اغلب بیسواد و کم‌سواد بوده و با ساختار و روابط اجتماعی زندگی شهری بیگانه‌اند،
- ۹- در معرض انواع آسیب‌ها و بیماری‌های اجتماعی، کج‌رفتاری و اختلالات رفتاری قرار دارند،
- ۱۰- از نظر بافت کالبدی، معماری و شهرسازی یک محله بی‌شکل و درهم و برهم و فاقد خیابان و کوچه‌بندی هستند،
- ۱۱- از خدمات و تسهیلات بهداشتی، آموزشی و اجتماعی محروم بوده‌اند (حاج‌یوسفی، ۱۳۸۱)،
- ۱۲- تراکم جمعیت در آن در قیاس با دیگر مناطق شهری بالاتر می‌باشد،
- ۱۳- ساخت جمعیتی مناطق حاشیه‌نشین معمولاً جوان‌اند،
- ۱۴- به افراد غیر ساکن در منطقه اعتماد نداشته و در مسایل خود آنها را شرکت نمی‌دهند،
- ۱۵- به لحاظ عدم وجود فضای کافی، اغلب اوقات خود را در خارج از چهارچوب مسکونی می‌گذرانند،
- ۱۶- الگوهای مشترکی بر روابط اجتماعی و اقتصادی ساکنین آنها حاکم است،
- ۱۷- یکدیگر را به خوبی کنترل می‌کنند (پیران، ۱۳۶۶ و حسین‌زاده دلیر، ۱۳۷۰)،
- ۱۸- عامل توسعه فرهنگ فقر در شهر هستند،
- ۱۹- به جهت عدم برخورداری از امکانات و خدمات شهری روحیه تضاد و مبارزه منفی به سهولت در بین حاشیه‌نشینان شهری شکل می‌گیرد و این احساس در بین نسل دوم به مراتب بیشتر از پدران و مادران آنها بروز می‌کند (زنجانی، ۱۳۷۱).

۲۰- تمام ساختمانهای آنها غیرقانونی و غیر رسمی بوده و ساخت بی‌برنامه و کنترل نشده دارند.
(ربانی، ۱۳۸۱).

۲۱- منشاء مهاجرتی اغلب این خانوارها روستایی است و ارتباط آنها با محل تولدشان زیاد بوده و در اکثر اعیاد و مراسم خاص به کانون‌های محل تولد خود می‌روند،

۲۲- مشکلات مالی آنها را مجبور به اسکان در حاشیه شهر کرده و با تجاوز به حریم شهری و استفاده از غفلت‌های مدیریت شهری، اقدام به ایجاد محلات حاشیه‌نشین با ساختار حاشیه‌ای و با کوچه‌های تنگ و باریک نموده و محلات زیادی را در نواحی حاشیه‌ای شهر شکل داده و به تدریج حضور خود را به عنوان یک معضل در شهر نمایانگر می‌سازند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۸۳).

در یک نتیجه‌گیری کلی از ویژگی‌های حاشیه‌نشینی می‌توان گفت که حاشیه‌نشینی با مجموعه‌ای از گزینه‌های نامطلوب همچون فرسودگی ساختاری، افسردگی اجتماعی، فقر فرهنگی و اقتصادی، تراکم‌های زیاد جمعیتی و مسکونی، ناهنجاریهای رفتاری، ساختمانهای فاقد شکل و نقشه، مهاجرنشینی، کیفیت نامطلوب خدمات و بهداشت و نظایر آن مشخص می‌شود.

عوامل شکل‌گیری حاشیه‌نشینی از دیدگاه اندیشمندان

از دیدگاه پیروان مکتب وابستگی و نظام جهانی، نظام سرمایه‌داری جهانی در شکل‌گیری شهرنشینی وابسته و پیدایش حاشیه‌نشینی در کشورهای در حال توسعه مؤثر بوده است. بر پایه این دیدگاه گسترش شهرنشینی در ایران عمدتاً ناشی از استقرار مناسبات سرمایه‌داری پیرامونی در کشور و ادغام اقتصاد ایران به عنوان اقتصاد تک محصولی در تقسیم کار بین‌المللی بوده است. گسترش شهرنشینی در دهه ۱۳۴۰ با افزایش سرمایه‌گذاری‌های دولت در شهرها و آغاز بورس بازی زمین و ساختمان در شهرهای بزرگ یکی از عمده‌ترین علل مهاجرت نیروی کار روستایی به شهر را رقم زد و مشکلات شهری از جمله پیدایش حاشیه‌نشینی در حومه کلان شهرها را پدید آورد (ابراهیم‌زاده و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۲۴). توسعه سرمایه‌داری در بطن اقتصاد تک محصولی متکی بر صادرات نفت، سبب در حاشیه قرار گرفتن بخش کشاورزی از یک سو و رشد سریع شهرنشینی از سوی دیگر شد. نتیجه این کار به صورت رونق روند مهاجرتی از روستا به شهر و رشد شهرنشینی و ایجاد حاشیه‌نشینی خود را نشان داد (حسامیان و همکاران، ۱۳۸۳: ۱۷).

ظهور حاشیه‌نشینی در ایران مقارن با ظهور سرمایه‌داری در کشور است. با استقرار روابط سرمایه‌داری مبتنی بر اقتصاد تک محصولی سیستم روابط شهری و روستایی فروپاشیده و موجب مهاجرت روستاییان به شهرها و ایجاد سکونت‌گاههای غیررسمی و حاشیه‌نشینی در شهرها گردیده است.

طرفداران مکتب لیبرالیسم تضادهای ناشی از رشد نامتعادل اقتصادی را نادیده می‌گرفتند و در زنجیره روابط نظام اقتصادی تنها بر ویژگی الگوی رشد اقتصادی نامتعادل تکیه می‌کردند. تجزیه و تحلیل آنها از روابط اقتصادی کشورهای در حال توسعه عمدتاً بر پایه شناخت عوامل درونی استوار است. نظریه پردازان وابسته به این مکتب، آسیب‌های اجتماعی را نتیجه گسترش فقر و پدیده حاشیه‌نشینی شهری دانسته و معتقدند که سیستم رشد و توسعه اقتصادی نابرابر در کشورها باعث فقر و تراکم جمعیت در شهرها و نتیجه آن در گسترش مناطق حاشیه‌نشینی تجلی پیدا می‌کند. حاشیه‌نشینی و اسکان غیررسمی از سوی طرفداران مکتب لیبرالیسم به عنوان یک واقعیت عینی پذیرفته شده و آن را به عنوان نتیجه تلاش بخشی از ساکنان شهری به حساب می‌آورد و که می‌گویند خودشان را به عنوان شهروند معرفی نمایند (حاج یوسفی، ۱۳۸۱: ۱۴۶ و پیری، ۱۳۸۴: ۲۹). علت اصلی ایجاد پدیده حاشیه‌نشینی در میان طرفداران مکتب وابستگی معطوف به عوامل خارج از کشور و فراملی بوده ولی در بین پیروان مکتب لیبرالیسم علل عمده حاشیه‌نشینی در سطح خرد قرار داشته و مربوط به عوامل درونی می‌باشد.

از دیدگاه طرفداران نئوسوسیالیسم از جمله **امانوئل کاستلز** شهرنشینی در کشورهای در حال توسعه با آهنگ شتابانی گسترش می‌یابد و علیرغم اینکه امکانات اشتغال مولد برای جمعیت تازه وارد فراهم نبوده و امکانات، تسهیلات زیربنایی و اجتماعی شهر نیز با افزایش جمعیت شهر متناسب نمی‌باشد، ولی جمعیت تازه وارد تهی دست داخل شهر شده و سکونت‌گاهها و محله‌های نامتعارف از قبیل زاغه‌ها و آلودگیهای حاشیه‌ای برپا کرده‌اند. از دیدگاه این مکتب عملکرد روند طبیعی تضاد میان کار و سرمایه، تمرکز و انباشت سرمایه و رشد ناموزون اقتصاد و تضادهای اجتماعی منجر به پیدایش حاشیه‌نشینی و ایجاد گروههای حاشیه‌ای در جامعه شهری کشورهای در حال توسعه شده است (پیری، ۱۳۸۴: ۳۳).

طرفداران مکتب نوسازی و مدرنیزاسیون. تحولات درونی جامعه بر اثر وقوع پدیده‌های مدرن مانند توسعه صنعتی، افزایش جمعیت و مهاجرت به شهرها در نتیجه بروز مشکلاتی

مانند کشمکش و ستیز اجتماعی برای آن دسته از مهاجرانی که قادر به تطبیق با هنجارهای زندگی مدرن شهری نبودند، می پردازند و معتقدند که با شروع توسعه برونزای کشور روابط سنتی نظام معیشتی گسیخته و فرو پاشیدند. ناتوانی زیر ساختی کشور برای جذب غیر متمرکز الگوی مصرف، سبب تمرکز فوق العاده شبکه شهری در پایتخت و با شدتی به مراتب کمتر در چند شهر دیگر شده است. شبکه ماکروسفال شهری، سبب تشدید مشکلات شهری شده و عدم توانایی تهیه سرپناه و مسکن از سوی مهاجران بر اساس قوانین و اصول مسکن استاندارد، باعث رانده شدن آن به سوی حاشیه و شکل گیری سکونت غیر رسمی می گردد (ابراهیم زاده، ۱۳۸۳: ۱۲۶).

طرفداران **مکتب مسئله گرایان**، پدیده حاشیه نشینی را تا حد یک عارضه یا مسئله شهری تقلیل می دهند و ضمن طبیعی قلمداد کردن آن در صدد انتساب پدیده بر جبر مکانی یا طبیعی، یا حداکثر کارکرد ناقص و غلط برنامه ریزی و مدیریت شهری بر می آیند. آنان بدون توجه به ریشه ها و بنیادهای مسئله و عوامل اساسی موثر در پیدایش و شکل دهی این سکونت گاهها، آن را صرفاً مسئله عادی و طبیعی می دانند، عوارض سوء آن را در ایجاد فسادهای اجتماعی، جرم و جنایات و انواع آسیبهای اجتماعی و روانی توصیف می کنند و در تحلیل نهایی آنها را در روال رشد طبیعی شهر قابل حذف، جمع آوری و یا پاکسازی می دانند (شیخ، ۱۳۸۱: ۳۷).

دیدگاه **مکتب هدف - راه حل گرایان**. شامل نظرات حان اف ترنر و توانمندسازی در برگیرنده مجموعه نظریه هایی است که اصولاً با بنیانها، ریشه ها و عوامل دخیل در شکل گیری پدیده کاری ندارد بلکه بنیاد نظر آنها در این زمینه غالباً با دیدگاه مسئله گرایان مرتبط است. اما در مقابل این دسته نظریه ها پدیده را به عنوان یک واقعیت پذیرفته و به دنبال راهکارها و راه حل های بهینه سازی شرایط زندگی در این سکونت گاهها هستند. این دیدگاه با مرور زمان تجربه های برخورد با این سکونت گاهها و بازتاب های آن اصولاً تغییر بنیادین در نظام اقتصادی - اجتماعی را ناممکن می داند و راه حل هایی پیشنهاد می کند که از متن زندگی و سکونت اقشار کم درآمد برآمده است. این دسته نظریه ها راه حل های مبتنی بر توانمند سازی و سازماندهی و بهسازی کانون های حاشیه را هدف قرار می دهند (شیخی، ۱۳۸۱: ۳۸ و شیخی، ۱۳۸۳: ۴۳۱).

وضعیت حاشیه نشینی شهری در ایران

معمولاً در شهرهای بزرگ مناطق حاشیه نشین، محل تمرکز مهاجران روستایی و فقیران شهری می باشد. این سکونت گاهها از لحاظ اجتماعی، اقتصادی، بهداشتی و کالبدی در وضعیت مناسبی قرار ندارند. برای اثبات این مدعا می توان به وضعیت حاشیه نشینان در برخی از مولفه ها در مکان های زیر توجه نمود

- اغلب ساکنان مناطق حاشیه نشین مهاجر بوده و محل تولدشان با محل زندگی کنونی آنها متفاوت است.

جدول ۱: توزیع درصدی وضعیت منشاء اجتماعی حاشیه نشینان

وضعیت	تبریز	قم	اسلام شهر	نسیم شهر	گلستان	اراک	مشهد
مهاجر	۶۹/۶۳	۱۰۰/۰۰	۴۷/۰	۳۵/۰	۵۷/۰	۳۲/۵	۳۰/۰
غیر مهاجر	۳۰/۳۷	۰	۵۳/۰	۶۵/۰	۴۳/۰	۶۷/۵	۷۰/۰

- یکی از ویژگی های اصلی مناطق حاشیه نشینی تراکم زیاد جمعیت در آن محسوب می شود. متوسط بعد خانوار در میان خانوارهای حاشیه نشین حاکی از بالا بودن آن در مناطق حاشیه نشین در مقایسه با سطح کشور می باشد.

جدول ۲: میانگین بعد خانوار در مناطق حاشیه نشین چند شهر

کشور	قم	زاهدان	مشهد	تبریز	بعد خانوار
۴/۸۵	۵/۹	۷/۲	۵/۲	۶/۹	

- اغلب خانوارهای حاشیه نشینی معمولاً بیسواد بوده و یا کم سواد هستند. جدول زیر گواه بر این مدعا است. تعداد کمتری از آنها سوادشان در سطح راهنمایی و بالاتر از آن قرار دارد.

جدول ۳: توزیع درصدی وضعیت تحصیلات در بین حاشیه نشینان

تحصیلات	تبریز	مشهد	زاهدان	قم
بی سواد	۶۳/۹	۱۲/۲	۴۴/۰	۶۵/۰
ابتدایی	۲۴/۵	۴۲/۹	۳۶/۰	۳۰/۰
راهنمایی و بالاتر	۱۱/۷	۴۴/۹	۲۰/۰	۵/۰

- نتیجه اصلی بی سواد و کم سواد در وضعیت شغلی حاشیه نشینان نمود پیدا می کند. به دلیل نداشتن سواد کافی معمولاً حاشیه نشینان در رده های پایین شغلی نظیر کارگری مشغول به کار می شوند.

جدول ۴: توزیع درصدی وضعیت شغلی حاشیه نشینان چند شهر

نوع شغل	تبریز	اراک	مشهد	قم	اسلام شهر	نسیم شهر	گلستان
کارگر ساده	۷۴/۲	۶۳/۰	۵۰/۰	۶۶/۰	۳۶/۳	۴۲/۰	۴۹/۳
شغل آزاد	۱۳/۳	۱۵/۴	۲۹/۵	۱۶/۰	۳۲/۹	۳۰/۶	۳۲/۸
کارمند	۲/۴	۷/۷	۲/۳	۷/۰	۲۵/۸	۱۳/۹	۵/۸
بیکار	۱۰/۱	۷/۷	۴/۹	۹/۰	میزان بیکاری در دسترس نبود		
کشاورزی و سایر	.	.	۱۳/۷	۲/۰	۴/۰	۱۲/۵	۱۰/۱

- سرانه کاربری اراضی در محیط های شهری استاندارد تعریف شده و معینی دارد. معمولاً در مناطق حاشیه نشین این سرانه در خصوص مسکن، خدمات ارتباطات، از استاندارد مشخص شده در سطح پایین تری قرار دارد. جدول زیر صحت و درستی این ادعا را به اثبات می رساند.

جدول ۵: متوسط سرانه کاربری اراضی در مناطق حاشیه نشین به متر مربع

سرانه کاربری	تبریز	زاهدان	مشهد	قم	استاندارد
مسکونی	۳۶/۶	۱۷/۰	۲۲/۶	*	۴۰/۰
خدمات	۵/۱	۲/۵	۸/۵	۲/۸	۱۸/۶
ارتباطات	۴/۳	۷/۷	*	۷/۹	۱۹/۰

* آمار در دسترس نبود.

- یکی از معضلات اصلی مناطق حاشیه نشین تراکم بالای جمعیتی بالاتر، به شمار می‌رود. بعد خانوار بالاتر، تراکم مسکونی بالا. در محلات حاشیه نشینی شهرها باعث می‌شود که تراکم جمعیتی این محلات در مقایسه با دیگر محلات شهری در سطح بالاتری قرار بگیرد.

جدول ۶: وضعیت تراکم جمعیت محلات حاشیه نشینی با بقیه محلات شهری

تراکم	تبریز	قم	اراک	مشهد
بالاتر	×	×	×	×
برابر	-	-	-	-
پایین تر	-	-	-	-

- در مناطق حاشیه نشین مالکیت زمین به اشکال متعددی مانند قولنامه ای، سند مالکیت، اجاره و سایر موارد دیده می‌شود. در این میان اغلب مالکیت‌ها در سکونت گاههای غیر رسمی و حاشیه ای به گونه قولنامه‌ای می‌باشد.

جدول ۷: وضعیت مالکیت زمین و مسکن حاشیه نشینان

مالکیت	نسیم شهر	اسلام شهر	گلستان	تبریز
قولنامه ای	۸۳/۳	۴۹/۶	۷۸/۸	۶۰/۰
سند مالکیت	۶/۱	۴۲/۵	۴/۵	۳۲/۵
اجاره	۱۰/۶	۸/۰	۱۶/۷	-
سایر	-	-	-	۱۳/۵

اثرات و پیامدهای حاشیه نشینی

ایجاد و گسترش سکونت گاههای غیر رسمی و حاشیه ای در شهرهای بزرگ شیوه شهر نشینی ناپایدار و ناسالم است و نتیجه آن به شکل آسیب های اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی، زیست محیطی، بهداشتی و سیاسی برای شهرها تبلور پیدا می کند. بنابراین حاشیه نشینی در شهرها پیش از آن که دارای اثرات مطلوب بر شهرها داشته باشد حاوی پیامدهای منفی زیر می باشد:

۱- وضعیت نامطلوب اسکان آنان، ساختمانهای ناهمگون و بدون رعایت اصول فنی و شهر سازی را به شهرها تحمیل می کند، در نتیجه بافت شهری را دچار نابسامانی به ویژه در مناطق حاشیه ای شهر می نماید.

۲- کوچه های تنگ، باریک و پر پیچ و خم، فاضلاب روان در کوچه ها موجب می شود تا وضعیت بهداشتی در آنها نابسامان قلمداد شود.

۳- حاشیه نشینان با اشکال غیر قانونی و بدون برنامه خود در نقاط مختلف شهر برای ساکنین همجوار از یک سو و مدیران شهری از سوی دیگر مشکل زا هستند.

۴- تخریب اراضی کشاورزی، باغات پیرامون شهرها، مختل کردن برنامه های توسعه شهری، ایجاد مشکل در میراث شهری، تحمیل هزینه های بسیار بالا جهت سامان دهی، بهسازی و پاکسازی محیط های نامناسب ایجاد شده را به دنبال خواهد داشت.

۵- حاشیه نشینی در واقع یک معضل اجتماعی است و آسیب های اجتماعی نظیر رواج بزهکاری، اعتیاد و پخش مواد مخدر، دستفروشی و خدمات کاذب و بسرعت در بین آنها گسترش می یابد.

۶- مساکن و محلهای تجمع آنان صحنه رفت و آمد نامناسب و بافت زشتی را در جامعه شهری تحمیل می کند.

۷- تحمیل ترافیک سنگین به بافت شهری، تراکم و ازدحام بالای جمعیت در سطح شهر، فروش مواد غیر بهداشتی و ایجاد ناامنی برای ساکنین نیز از پیامدهای حاشیه نشینی تلقی می شود.

۸- با توجه به این که اغلب حاشیه نشینان دارای منشاء اجتماعی مهاجر می باشند، بنابراین کاهش نیروی انسانی و در نتیجه پایین آمدن بازده تولیدی روستاها در کشاورزی شده است.

- ۹- عکس العمل آنها نسبت به ناآرامی های سیاسی در مقایسه با ساکنان دیگر مناطق شهری سریع است (بهادری، ۱۳۸۳: ۲۰۴).
- ۱۰- کثرت زاد و ولد در بین ساکنان حاشیه نشین موجب به هم خوردن تعادل ساختی جمعیت شهری می شود.
- ۱۱- بهداشت نامناسب در مناطق حاشیه نشین موجب شیوع بیماریهای مختلف در آنها شده و می توانند دیگر مناطق شهری را به چالش بکشند.
- ۱۲- بی سواد و بیکاری حاشیه نشینان سبب می گردد که آنها مستعد ایجاد انواع نابهنجاریهای اجتماعی در شهر گردند.
- ۱۳- آلودگی محیط زیست به خاطر نبود کانالهای شهری برای دفع آلودگی ها در محلات آنها بالاتر است.
- ۱۴- آمادگی تدریجی برای پذیرش افکار مکتبهای انحرافی و تندروی های نامعقول سیاسی در بین حاشیه نشینان بیشتر است (یاوری، ۱۳۸۳: ۶۱۴).
- ۱۵- به دلیل عدم دسترسی به مشاغل اقتصادی بهتر همیشه با فقر اقتصادی گریبانگیر هستند و همین امر باعث مشکلات عدیده ای برای آنها و برای شهر می شود (کاظمی، ۱۳۸۳: ۳۷۸).
- ۱۶- اختلافات فرهنگی زیاد آنها با دیگر مناطق شهری موجب بروز تنش فرهنگی در شهر می شود و همین امر باعث می گردد مشارکت اجتماعی در بین ساکنان سکونت گاههای غیر رسمی پایین تر باشد.
- ۱۷- چون دارای جمعیت بیشتری اند، در زمان انتخابات تعیین کننده هستند. به خصوص اگر سیاستمداران زبان آنها را بفهمند، می توانند آرای آنها را به نفع خود تمام کنند.
- ۱۸- شاید بتوان گفت که یکی از عمده ترین آثار مثبت حاشیه نشینان تأمین نیروی کار ارزان برای بخشهای فعالیت اقتصادی در شهرها محسوب شود.
- ۱۹- در مجموع می توان گفت که حاشیه نشینی برای شهرهای بزرگ به عنوان یک غده سرطانی است که روز به روز بزرگتر شده و کل سیستم شهری را دچار بحران می کند. بنابراین ضروری است که با تدوین راهکارهای مناسب از ایجاد و گسترش آنها در شهرها به ویژه کلان شهرها جلوگیری نمود.

۸- نتیجه گیری و تدوین راهکارهای مواجهه با حاشیه نشینی

در اثر گسترش بی رویه شهر نشینی، افزایش جمعیت و مهاجرت به شهرها به ویژه کلان شهرها، حاشیه نشینی و سکونت گاههای غیر رسمی ایجاد شدند. این سکونت گاهها از لحاظ بهداشتی، رفاهی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در وضعیت مناسبی قرار ندارند و اغلب ساکنان آن از مهاجران تشکیل می یابند که از روستاها و شهرهای کوچک به امید زندگی بهتر به شهرها قدم می گذارند. ولی در اثر برنامه ریزیهای ناکارآمد پس از وارد شدن به شهر مشکلات شان آغاز می گردد و مجبور می شوند در مناطق حاشیه نشین شهرها سکونت اختیار کنند. به دلیل عدم داشتن مهارت کافی و تخصص مناسب به کارگری و عملگری روی می آورند تا هزینه های زندگی خودشان را به هر نحوی شده تأمین نمایند. چون از لحاظ سطح اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی با ساکنان شهری سنخیت کمتری دارند؛ از این رو توانایی جذب در اقتصاد و اجتماع شهری را نخواهند داشت و در محدوده اقتصاد و اجتماع شهری ساکن می شوند.

در سکونت گاههای غیر رسمی از خدمات پایه شهری نظیر آب، بهداشت، سیستم جمع آوری زباله، زهکشی آب باران، روشنایی خیابان، پیاده روهای کف سازی شده محروم بوده و مدرسه و درمانگاههایی در فاصله نزدیک ندارند. در حالی که میانگین سنی جمعیت شهری رو به افزایش است، میانگین سنی ساکنان آلونک ها رو به کاهش دارد و بنابراین جوانان و کودکان بیش از همه در رنج اند. نابرابری مشهود بین آلونک ها و محله های مرفه تر تنش های اجتماعی را در مناطق فقیر تر افزایش می دهد، رشد برنامه ریزی نشده آن، تأمین خدمات متعارف را پیچیده تر و پرهزینه تر می کند، بنابراین ضروری است که راهکارهای مناسب جهت رفع سکونت گاههای غیر رسمی و ساکنان آن صورت گیرد. راهکارهای مقاله حاضر در دو بعد قابل تدوین است: ۱- تعدیل و جلوگیری از رشد سکونت گاههای غیر رسمی ۲- توانمندسازی و ارتقاء ساکنان مناطق حاشیه نشینی.

الف) برای تعدیل و یا حتی جلوگیری از رشد بی رویه حاشیه نشینی می توان راهکارهای زیر را پیشنهاد نمود:

۱- توزیع برابر امکانات، خدمات و فرصت ها برای روستاها، شهرهای کوچک و بزرگ: در این استراتژی تأکید اصلی بر از بین بردن وابستگی و نابرابری ساختاری بین روستا و شهر متمرکز شده است. توجه بیشتر به شهر و اجرای طرح های مختلف و همچنین تمرکز امکانات، خدمات

و فرصت‌ها در آنها باعث هجوم ساکنان شهرها کوچک و روستاها به شهرهای مرکزی و بزرگ خواهد شد. بنابراین توسعه منطقه‌ای متعادل با تخصیص متناسب و برابر امکانات، خدمات و فرصت‌ها به شهرها و روستاها می‌تواند نابرابری ساختاری میان شهرهای بزرگ و کوچک و روستاها را از بین ببرد. زمانی که نابرابری بین روستاها و شهر کاهش پیدا کرد روند مهاجرت از روستاها و شهرهای کوچک به شهرهای مرکز تعدیل شده و رشد بی‌رویه حاشیه‌نشینی کمتر می‌شود.

۲- تمرکز کلیه فعالیت‌ها، خدمات و امکانات در شهرهای بزرگ و مهم منجر به کم‌رنگ‌تر شدن شبکه کهنکشان‌ی و ارتباطی بین شهرها می‌شود. به هم ریختگی شبکه کهنکشان‌ی موجب بی‌اهمیت شدن شهر اصلی هر منطقه شده و در نهایت ساکنان شهرهای کوچک و روستاها برای تهیه وسایل مورد نیاز خود اقدام به برقراری ارتباط مستقیم با شهرهای مرکزی و بزرگ می‌کنند. در این میان روستائیان و ساکنان شهرهای کوچک به نابرابری‌های موجود آگاهی پیدا کرده و برای بهره‌مندی از یک زندگی آبرومندانه اقدام به مهاجرت می‌کنند. برای جلوگیری از فروپاشی شبکه کهنکشان‌ی ارتباط بین روستا و شهر اصلی بایستی سیاست تمرکز زدایی در سطح ملی و منطقه‌ای اجرا شود. اجرای این سیاست موجب کاهش نابرابری در توزیع درآمد، قدرت و خدمات شده و همه اقشار مردم صرف‌نظر از محل سکونت می‌توانند به یک اندازه به امکانات دسترسی داشته باشند. نتیجه اصلی این راهکار در کاهش نرخ مهاجرت ساکنان شهرهای کوچک و روستاها به شهرهای بزرگ نمایان می‌شود.

۳- در شهرهای بزرگ بخصوص کلان‌شهرها کشور حریم ۲۵ سال آینده شهر مشخص و نسبت به تهیه نقشه جامع رشد شهر در جهات جغرافیایی آن از سوی سازمانها و نهادهای ذی‌ربط اقدام گردد. پس از آن لازم است با کنترل و نظارت مستمر از ساخت و سازهای غیر قانونی در حریم مشخص شده جلوگیری شود.

۴- حاشیه‌نشینی به عنوان بخشی از توسعه شهری در کشورهای در حال توسعه تلقی می‌شود. ساماندهی و انتظام بخشی به مناطق حاشیه‌نشینی فرایندی میان‌مدت و بلندمدت است، قانونمند کردن نحوه تصرف زمین و بهسازی مناطق حاشیه‌نشینی باید به عنوان عمده‌ترین گام این فرایند نگریسته شود.

ب) در بعد دوم به راهکارهایی توجه می شود که پس از شکل گیری مناطق حاشیه نشینی بایستی برای ساماندهی و توانمند سازی آنها صورت گیرد.

۱- کاستی در برنامه ریزی توسعه، کاستی در چهار چوب نظام برنامه ریزی شهری، کاستی در مشارکت مردم، کاستی در برنامه ریزی مسکن از دلایل اصلی ایجاد حاشیه نشینی تلقی می شود (اطهاری، ۱۳۷۴: ۶۶-۶۰). برای توانمند سازی حاشیه نشینان شهری می توان در برنامه ریزی های شهری به ساکنان این مناطق توجه بیشتری نمود و حقوق شهروندی آنها را محترم شمرد.

۲- آموزشهای حرفه ای برای بالا بردن مهارت و تخصص حاشیه نشینان، تأکید بر افزایش درآمد و فقرزدایی خانوارهای حاشیه نشین، تأمین مسکن کم درآمد و بهسازی مساکن آنان از طریق خودیاری حاشیه نشینان و ارائه مهندسی بلاعوض برای بهسازی مسکن و فضای محلات حاشیه ای از دیگر اقدامات توانمند سازی حاشیه نشینان محسوب می شود.

۳- بالا بردن میزان مشارکت حاشیه نشینان در سطح محله ای و شهری، ایجاد اشتغال و کارآفرینی برای حاشیه نشینان، استفاده از برنامه های موفق و تجربیات سازمانهای ملی و بین المللی در زمینه بهسازی وضعیت حاشیه نشینان، ارتقای محیطی محله های حاشیه ای شهر از طریق به اجرا در آوردن، و یا بهبود بخشیدن وضعیت تأسیسات زیر ساختی پایه مانند شبکه آبیاری، بهداشت، سیستم جمع آوری زباله، ساماندهی شبکه حمل و نقل، زهکشی آب باران و جلوگیری از سیل گیری، برق و روشنایی معابر برای تأمین ایمنی و نصب تلفن های عمومی، بنا کردن سرمایه اجتماعی و چارچوب نهادینه شده برای پایدار سازی اقدامات ساماندهی نیز از راهکارهای دیگر بهسازی و توانمند سازی ساکنان حاشیه نشین تلقی می گردد.

فهرست منابع

- ۱- ابراهیم زاده، عیسی و همکاران (۱۳۸۳): حاشیه نشینی: ناهنجاریهای شهری و راهکارهای تعدیل آن، مجله علمی - پژوهشی جغرافیا و توسعه، دانشگاه سیستان و بلوچستان، سال دوم، شماره پیاپی ۳، بهار و تابستان.
- ۲- اکبری زمانی، علی اصغر (۱۳۷۹): پژوهشی در حاشیه نشینی شهر تبریز، پایان نامه کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری، تبریز، دانشگاه تبریز.

- ۳- اظهاری، کمال (۱۳۷۴): حاشیه نشینی در ایران و علل و راه حلها، مجموعه مقالات دومین سمینار سیاستهای توسعه مسکن در ایران، به کوشش مهدی طالب، جلد اول، تهران، وزارت مسکن و شهر سازی...
- ۴- بهادری، جواد (۱۳۸۳): حاشیه نشینی مشکل اساسی شهرهای بزرگ، مجموعه مقالات همایش شهر سازی ایران، جلد ۲: مدیریت شهری، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.
- ۵- پایان، رضا (۱۳۷۸): پدیده اسکان غیر رسمی در ناحیه شهری قم، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد جغرافیا، تهران، دانشگاه شهید بهشتی.
- ۶- پیران، پیروز (۱۳۸۱): بازم در باب اسکان غیر رسمی: مورد شیر آباد زاهدان، هفت شهر، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، وزارت مسکن و شهر سازی، سازمان عمران و بهسازی شهری، سال سوم، شماره نهم و دهم، پاییز و زمستان.
- ۷- پیری، عیسی (۱۳۸۴): امکان سنجی به کارگیری راهبرد توانمند سازی در ساماندهی سکونت گاههای غیر رسمی، پایان نامه کارشناسی ارشد برنامه ریزی شهری، مشهد، دانشگاه فردوسی مشهد.
- ۸- حاج یوسفی، علی (۱۳۸۱): حاشیه نشینی شهری و فرایند تحول آن، هفت شهر، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، وزارت مسکن و شهر سازی، سازمان عمران و بهسازی شهری، سال سوم، شماره هشتم، تابستان.
- ۹- حسامیان، فرخ و همکاران (۱۳۸۳): شهر نشینی در ایران، تهران، انتشارات موسسه آگاه، چاپ چهارم.
- ۱۰- حسین زاده دلیر، کریم (۱۳۷۰): حاشیه نشینی در جستجوی معنی و مفهوم، مجموعه مقالات هفتمین کنگره جغرافیایی ایران، جلد اول، به کوشش رحیم مشیری و رحمت ا... فرهودی، تهران، موسسه جغرافیای دانشگاه تهران.
- ۱۱- حسین زاده دلیر، کریم (۱۳۸۳): شهر سازی معاصر و معضل حاشیه نشینی، مجموعه مقالات همایش شهر سازی ایران، جلد ۱: ساخت کالبدی شهر، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.
- ۱۲- در کوش، عابدین (۱۳۶۴): درآمدی بر اقتصاد شهری، تهران، نشر دانشگاهی.
- ۱۳- ربانی، رسول (۱۳۸۱): جامعه شناسی شهری، تهران و اصفهان، دانشگاه اصفهان و

انتشارات سمت.

۱۴. زاهد زاهدانی، سعید (۱۳۵۸): حاشیه نشینی، شیراز، دانشگاه شیراز.

۱۵. زنجانی، حبیب ا... (۱۳۷۱): جمعیت و توسعه، مجموعه مقالات مباحث جمعیتی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات شهر سازی و معماری ایران.

۱۶. سازمان عمران و بهسازی شهری (۱۳۸۱): معرفی پیش نویس سند توانمندسازی و سازماندهی اسکان غیر رسمی در ایران، هفت شهر، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، وزارت مسکن و شهر سازی، سازمان عمران و بهسازی شهری، سال سوم، شماره نهم و دهم، پاییز و زمستان.

۱۷. شکویی، حسین (۱۳۵۴): حاشیه نشیمان شهر تبریز، تبریز، موسسه تحقیقات علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز.

۱۸. شیخی محمد (۱۳۸۳): سکونت گاههای خودرو: گذر از آسیب به نوعی الگوی سکونت در منطقه کلان شهری و ...، مجموعه مقالات همایش شهرسازی ایران، جلد ۱: ساخت کالبدی شهر، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.

۱۹. شیخی، محمد (۱۳۸۱): فرایند شکل گیری و دگرگونی سکونت گاههای خودرو پیرامون کلان شهر تهران، هفت شهر، فصلنامه عمران و بهسازی شهری، وزارت مسکن و شهر سازی، سازمان عمران و بهسازی شهری، سال سوم، شماره هشتم، تابستان.

۲۰. مختاری، خیرا...، مجید موزونی (۱۳۸۳): طرح توانمند سازی مناطق حاشیه نشین شهر اراک، مجموعه مقالات همایش شهر سازی ایران، جلد ۲: مدیریت شهری، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.

۲۱. کاظمی، لیل (۱۳۸۳): نگاهی به پدیده حاشیه نشینی و علل آن، مجموعه مقالات همایش شهر سازی ایران، جلد ۲: مدیریت شهری، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.

۲۲. یاور، نفیسه (۱۳۸۳): حاشیه نشینی و آثار اجتماعی و فرهنگی آن بر شهرها، مجموعه مقالات همایش شهر سازی ایران، جلد ۱: ساخت کالبدی شهر، شیراز، دانشکده هنر و معماری دانشگاه شیراز.